MULTIDISCIPLINARY JOURNAL: FUNDAMENTAL RESEARCH SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 02. ISSUE 09. SEPTEMBER 2026.
ResearchBib Impact Faktor: 13.943 ISSN: 3060-513X

TIJORAT BANKLARI ICHKI AUDITIDA RISKKA ASOSLANGAN YONDASHUV VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYANI JORIY ETISH

Muxamedjanova Saida Sobir qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi,
Xalqaro bank ishi fakulteti; Davlat moliyaviy nazorati va auditi mutaxassisligi;
1-kurs magistranti, DMNA 25-01 guruhi (kunduzgi)
E-mail: muhamedjanovasaida02@gmail.com
Ilmiy rahbar: Ibragimov Abdugapur Karimovich, DSc,
BMA Buxgalteriya hisobi va audit kafedrasi

ANNOTATSIYA

Maqolada tijorat banklari ichki auditida riskka asoslangan yondashuv va raqamli transformatsiyani joriy etish masalalari IIA Global ichki audit standartlari (2024), Bazel qo‘mitasining BCBS 223 hujjati va zamonaviy empirik adabiyot asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot hujjatli (desk-research) yondashuvga tayanadi va O‘zbekistonning maqsadli tanlangan besh yirik bankining ochiq hisobotlari kontent-tahliliga asoslanadi. Ish natijasida tijorat banklari uchun sakkiz omilli risk baholash modeli ishlab chiqildi, tipik bankning audit olami bo‘yicha xos va qoldiq risk hisoblab chiqildi hamda ichki auditning besh darajali raqamli yetuklik modeli taklif etildi. Tahlil ko‘rsatadiki, standartlarni joriy etishning eng zaif bo‘g‘ini aynan uslubiy va texnologik yo‘nalishlarda jamlangan: sifat kafolati va raqamlashtirish blokining muvofiqlik darajasi 45,0 foizni tashkil etadi. Maqolada 2026–2030-yillarga mo‘ljallangan bosqichma-bosqich joriy etish yo‘nalishlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *ichki audit, riskka asoslangan audit, xos risk, qoldiq risk, audit olami, raqamli transformatsiya, ma’lumotlar tahlili, uzluksiz audit, raqamli yetuklik modeli, tijorat banklari.*

KIRISH

Ichki auditning zamonaviy roli tobora ko‘proq riskka asoslangan va qiymat yaratuvchi funksiyaga qarab siljimoqda. IIA Global ichki audit standartlarining IV domeni va Bazel qo‘mitasining BCBS 223 hujjatidagi 7-tamoyil ichki audit rejasini bankning risk profiliga asoslangan holda tuzishni talab qiladi. Bunday yondashuv cheklangan audit resurslarini eng yuqori riskli sohalarga yo‘naltirish, tekshiruv qamrovini oshirish va kamchiliklarni erta aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli bank platformalarining rivojlanishi ichki auditda ma’lumotlar tahlili (data analytics) va uzluksiz auditni qo‘llash uchun obyektiv shart-sharoit yaratmoqda.

O‘zbekiston tijorat banklarida ichki audit standartlarini joriy etish darajasini o‘lchash bo‘yicha o‘tkazilgan empirik tahlil shuni ko‘rsatdiki, standartlarni joriy etishning eng zaif bo‘g‘ini uslubiy va texnologik yo‘nalishlarda jamlangan: riskka asoslangan rejalashtirish metodologiyasiga aniq me’yoriy talab yo‘q, sifat kafolati va raqamlashtirish blokining o‘rtacha muvofiqlik darajasi esa atigi 45,0 foizni tashkil etadi. Maqolaning maqsadi — tijorat banklari ichki auditida riskka asoslangan

yondashuv va raqamli transformatsiyani joriy etishning uslubiy modelini ishlab chiqish va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

Mavzuning dolzarbligi ikki jihat bilan belgilanadi. Birinchidan, bank sektorining so‘nggi besh yildagi jadal o‘sishi (jami aktivlar 366,1 trln so‘mdan 924,8 trln so‘mgacha, ya’ni 2,5 barobardan ortiq) auditlanadigan operatsiyalar hajmi va murakkabligini oshirib, an’anaviy, tanlanma va qo‘lda amalga oshiriladigan audit uslubining imkoniyatlarini cheklab qo‘ydi. Ikkinchidan, raqamli bank xizmatlari va masofaviy platformalarning kengayishi kiber va IT-risklarni keskin oshirib, ularni real vaqtda nazorat qila oladigan zamonaviy audit vositalariga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Ushbu ikki tendensiya birgalikda ichki auditni riskka asoslangan va texnologik jihatdan yetuk funksiyaga aylantirishni obyektiv zaruriyatga aylantiradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot hujjatli (desk-research) yondashuvga asoslanadi va sifatiy hamda miqdoriy usullarni uyg‘unlashtiradi. Axborot bazasini IIA Global ichki audit standartlari (2024), BCBS 223, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me’yoriy hujjatlari, maqsadli tanlangan besh bankning (O‘zMB, SQB, Agrobank, Ipoteka-bank, Hamkorbank — sektor aktivlarining 49,8 foizi) ochiq hisobotlari hamda xalqaro ilmiy adabiyot tashkil etadi. Riskka asoslangan rejalashtirish uchun ko‘p mezonli baholash usuli qo‘llanildi: har bir audit obyekti sakkiz omil bo‘yicha baholanib, ularning vaznli yig‘indisi orqali xos risk (X) aniqlanadi, nazorat sifati koeffitsiyenti (K) hisobga olingan holda qoldiq risk ($Q = X \times K$) hisoblanadi. Ichki auditning raqamli holatini baholash uchun besh darajali raqamli yetuklik modeli va banklarning ochiq hisobotlari kontent-tahlilidan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Riskka asoslangan audit rejalashtirishining o‘zagini risk baholash modeli tashkil etadi. Tijorat banklari uchun taklif etilayotgan model sakkiz omildan iborat bo‘lib, har bir omil o‘z vazniga va 1–5 balli baholash shkalasiga ega (1-jadval). Modelning uslubiy afzalligi shundaki, u risk baholashni ekspert taxminlaridan tekshirilishi mumkin bo‘lgan mezonlarga o‘tkazadi va xos riskni nazorat sifati bilan bog‘lab, audit ustuvorligini belgilovchi qoldiq riskni beradi.

1-jadval

Tijorat banki ichki auditi uchun taklif etilayotgan risk baholash modeli

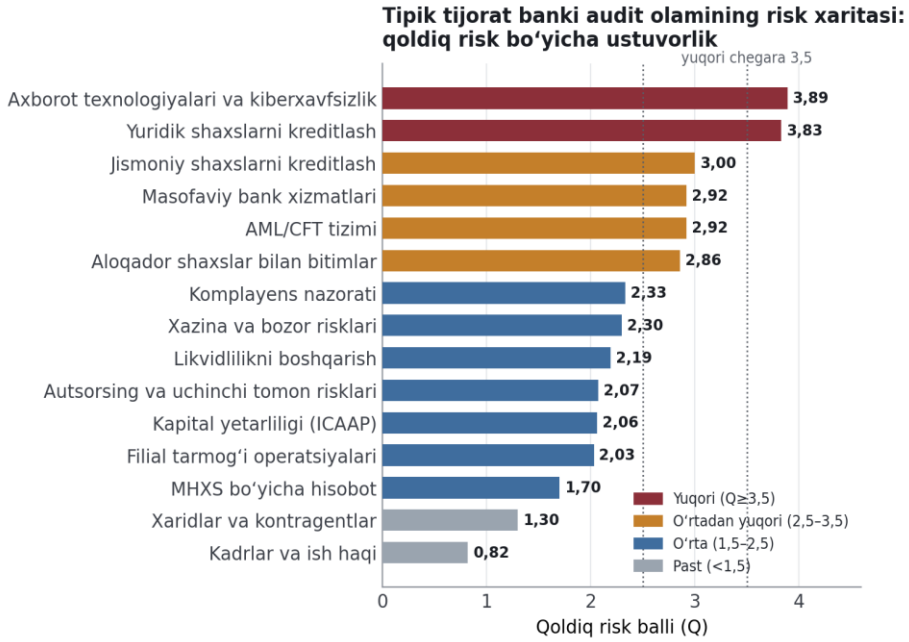
Risk omili	Vazn, %	Baholash shkalasi (1–5)
1. Moliyaviy ahamiyat	20	1 — 1% dan kam; 5 — 20% dan ortiq ulush
2. Operatsion murakkablik	15	1 — sodda, avtomatlashtirilgan; 5 — murakkab, qo‘lda
3. Me’yoriy talablar zichligi	15	1 — minimal; 5 — zich va o‘zgaruvchan talablar
4. Axborot texnologiyalariga bog‘liqlik	15	1 — past; 5 — to‘liq IT-bog‘liq, tashqi integratsiyalar
5. Obro‘viy va mijozga ta’sir	10	1 — ichki jarayon; 5 — ommaviy mijoz xizmati
6. Firibgarlik riski	10	1 — imkoniyat minimal; 5 — yuqori imkoniyat
7. O‘zgarishlar darajasi	10	1 — barqaror; 5 — jiddiy o‘zgarishlar

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL: FUNDAMENTAL RESEARCH SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 02. ISSUE 09. SEPTEMBER 2026.
ResearchBib Impact Faktor: 13.943 ISSN: 3060-513X

8. Audit tarixi	5	1 — yaqinda auditlangan; 5 — uzoq vaqt auditlanmagan
Xos risk (X) = Σ (omil bahosi × vazn); Nazorat koeffitsiyenti K (0,60 kuchli – 1,00 zaif); Qoldiq risk Q = X × K	**100**	Q ≥ 3,5 — yuqori; 2,5–3,5 — o‘rtadan yuqori; 1,5–2,5 — o‘rta; < 1,5 — past

Manba: IIA Global ichki audit standartlari (2024), IV domen va BCBS 223ning 7-tamoyili asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Modelning amaliy qo‘llanilishini ko‘rsatish maqsadida o‘rtacha yirik tijorat banki uchun tipik audit olami (15 obyekt) bo‘yicha qoldiq risk hisoblab chiqildi va risk-xaritasi tuzildi (1-rasm). Natijalar ko‘rsatadiki, qoldiq risk bo‘yicha birinchi o‘rinda axborot texnologiyalari va kiberxavfsizlik (Q = 3,89) hamda yuridik shaxslarni kreditlash (Q = 3,83) turadi; ularning har biri yiliga kamida bir marta auditlanishi tavsiya etiladi. Diqqatga sazovor jihat shundaki, axborot texnologiyalari yo‘nalishi xos risk bo‘yicha eng yuqori o‘rinda bo‘lmasa-da, nazorat sifatining nisbatan zaifligi tufayli qoldiq risk bo‘yicha birinchi o‘ringa chiqadi — bu esa ichki auditda IT va kiberxavfsizlik ixtisoslashuviga bo‘lgan ehtiyojni tasdiqlaydi.

1-rasm. Tipik tijorat banki audit olamining qoldiq risk bo‘yicha risk-xaritasi

Riskka asoslangan yondashuvning to‘liq salohiyati raqamli vositalar bilan birga ochiladi. Shu maqsadda ichki auditning besh darajali raqamli yetuklik modeli taklif etildi (2-jadval). Model ma’lumotlar tahlilining tizimli qo‘llanilmaydigan boshlang‘ich darajasidan prognozli tahlil va mashinali o‘rganish qo‘llaniladigan optimallashtirilgan darajagacha bo‘lgan bosqichlarni tavsiflaydi va har bir daraja uchun o‘lchanadigan ko‘rsatkich belgilaydi.

2-jadval

Ichki auditning raqamli yetuklik modeli

Daraja	Tavsifi	Xarakterli ko‘rsatkich
1. Boshlang‘ich	Ma’lumotlar tahlili tizimli qo‘llanilmaydi; tekshiruv tanlanma asosida, qo‘lda	Auditlangan populyatsiya ulushi 5% dan kam
2. Takrorlanuvchi	Ayrim topshiriqlarda standart so‘rovlar; tajriba alohida auditorlarda	Topshiriqlarning 20–30% ida analitika
3. Belgilangan	Standart analitik protseduralar kutubxonasi; to‘liq populyatsiya testlanadi	Yuqori riskli jarayonlarda 100% qamrov
4. Boshqariladigan	Uzluksiz audit va indikatorli monitoring; natijalar boshqaruv paneliga	Kamchilikni aniqlash muddati 30 kundan kam
5. Optimallashtirilgan	Prognozli tahlil, mashinali o‘rganish va jarayon mayningi qo‘llaniladi	Proaktiv topilmalar ulushi 50% dan ortiq

Manba: dasturiy ta’minot yetukligi modellari mantiqi hamda raqamli transformatsiya bo‘yicha xalqaro adabiyot asosida ishlab chiqildi.

Ochiq hisobotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, tanlanmadagi besh bankdan faqat ikkitasi ma’lumotlar tahlili yoki uzluksiz audit vositalarini qo‘llash to‘g‘risida ma’lumot oshkor qilgan, ya’ni banklarning aksariyati hozircha birinchi–ikkinchi yetuklik darajasida turibdi. Ma’lumotlar tahlilini joriy etishning ustuvor yo‘nalishlari va ularning kutilayotgan samarasi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Bank ichki auditida ma’lumotlar tahlilini qo‘llashning ustuvor yo‘nalishlari

Audit yo‘nalishi	Analitik protsedura	Kutilayotgan samara
Kredit jarayoni	Limitlar, garov nisbati va tasdiqlash vakolatlariga muvofiqlikni to‘liq tekshirish	Tanlanma o‘rniga 100% qamrov; vakolat oshirilishini aniqlash
Kredit portfeli sifati	Qayta tuzilgan va uzaytirilgan kreditlarni belgilar bo‘yicha avtomatik aniqlash	Aktivlar tasnifi aniqligini oshirish
Aloqador shaxslar	Kontragentlarni aksiyadorlar va rahbariyat ma’lumotlari bilan kesishma tahlil	Oshkor qilinmagan aloqador bitimlarni aniqlash
To‘lov operatsiyalari	Takroriy va noodatiy to‘lovlar; Benford qonuni bo‘yicha testlash	Firibgarlik va xatolarni erta aniqlash
Axborot xavfsizligi	Vazifalar ajratilishi (SoD) buzilishlari va ortiqcha kirish huquqlarini aniqlash	Kiber va operatsion risklarni kamaytirish
Xaridlar	Narx og‘ishlari va yagona yetkazib beruvchiga bog‘liqlik tahlili	Xarajatlar samaradorligini oshirish

Manba: IIA Global ichki audit standartlari (2024), V domen va banklar amaliyoti tahlili asosida muallif tomonidan tuzildi.

Keltirilgan yo‘nalishlar bir necha jihatdan qimmatlidir. Birinchidan, ular audit qamrovini tanlanmadan to‘liq populyatsiyaga o‘tkazadi va shu orqali xatolik hamda firibgarlikni aniqlash ehtimolini sezilarli oshiradi. Ikkinchidan, ular xalqaro moliya institutlari va FSAP-2025 hisobotida qayd etilgan aktivlar tasnifi aniqligi hamda korporativ boshqaruv shaffofligiga oid tavsiyalar bilan bevosita bog‘lanadi. Uchinchidan, ma’lumotlar tahlilining natijalari uzluksiz monitoring platformasiga integratsiyalanganda, ichki audit reaktiv nazoratdan proaktiv, oldini oluvchi funksiyaga o‘tadi.

Riskka asoslangan yondashuv va raqamlashtirishni joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim, chunki har bir keyingi daraja oldingisining infratuzilmasiga tayanadi. 2026–2030-yillarga mo‘ljallangan yo‘l xaritasi uch bosqichni nazarda tutadi: dastlab hujjatlashtirilgan risk-metodologiya va standart analitik protseduralar joriy etiladi; so‘ngra audit ma’lumotlar ombori va yuqori riskli jarayonlarda to‘liq qamrov ta’minlanadi; yakuniy bosqichda uzluksiz monitoring va prognozli tahlilga o‘tiladi. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati ichki auditorlarning axborot texnologiyalari va ma’lumotlar tahlili bo‘yicha malakasi hamda tegishli investitsiyalarga bog‘liq.

XULOSA

Tadqiqot natijalari tijorat banklari ichki auditida riskka asoslangan yondashuv va raqamli transformatsiya standartlarni joriy etishning eng zaif, ayni paytda eng katta salohiyatga ega bo‘lgan bo‘g‘ini ekanini ko‘rsatadi. Taklif etilgan sakkiz omilli risk baholash modeli audit resurslarini risk profiliga muvofiq taqsimlash imkonini beradi, besh darajali raqamli yetuklik modeli esa banklarga o‘z holatini baholash va rivojlanish yo‘lini belgilash uchun mezon beradi.

Amaliy nuqtai nazardan quyidagilar tavsiya etiladi: Markaziy bank Nizomida hujjatlashtirilgan riskka asoslangan rejalashtirish metodologiyasini majburiy qilish; auditorlik tekshiruvida ma’lumotlar tahlili vositalaridan foydalanishni normativ talab sifatida belgilash; raqamli audit platformasi va audit ma’lumotlar omborini bosqichma-bosqich joriy etish; hamda ichki auditorlarni IT-audit va audit analitikasi bo‘yicha maxsus tayyorlash. Ushbu chora-tadbirlar ichki auditni shakliy nazorat organidan bank boshqaruvining strategik hamkoriga aylantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ichki auditorlar instituti (IIA). Global ichki audit standartlari. – Lake Mary, FL: The IIA, 2024.
2. Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi. Banklarda ichki audit funksiyasi (BCBS 223). – Bazel: BIS, 2012.
3. Griffiths P. Risk-Based Auditing. – Aldershot: Gower Publishing Ltd., 2005. – 220 p.
4. Castanheira N., Lima Rodrigues L., Craig R. Factors associated with the adoption of risk-based internal auditing // Managerial Auditing Journal. – 2010. – Vol. 25, No. 1. – P. 79–98.
5. Coetzee P., Lubbe D. Improving the efficiency and effectiveness of risk-based internal audit engagements // International Journal of Auditing. – 2014. – Vol. 18, No. 2. – P. 115–125.
6. Rakipi R., De Santis F., D'Onza G. Correlates of the internal audit function's use of data analytics in the big data era // International Journal of Auditing. – 2021. – Vol. 25, No. 3. – P. 599–615.
7. Betti N., Sarens G. Understanding the internal audit function in a digitalised business environment // Journal of Accounting & Organizational Change. – 2021. – Vol. 17, No. 2. – P. 197–216.
8. Eulerich M., Pawlowski J., Waddoups N.J., Wood D.A. A framework for using robotic process automation for audit tasks // Contemporary Accounting Research. – 2022. – Vol. 39, No. 1. – P. 691–720.
9. Xalqaro valuta fondi. O‘zbekiston Respublikasi: Moliya tizimi barqarorligini baholash. IMF Country Report No. 25/145. – Vashington: XVF, 2025.
10. Tijorat banklarining ichki auditiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizom: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2021-yil 16-apreldagi 3/2-son qarori (ro‘yxat № 3302).